

1939-1946 Yılları Türkiye'sinde Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmeler^{1*}

Prof. Dr. Mahmut ARSLAN

İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Türkiye

mahmutarslan@aydin.edu.tr,

https://orcid.org/0000-0001-9169-4674

Öz

1939-1946 yılları arasında bütün dünya ülkeleri evrensel ve topyekûn bir savaşın etkisi altında kaldılar. O dönem dünyasında yaşayan yaklaşık 2.500 milyon insandan savaş dışı kalmış yüz milyon insan bulmak bile mümkün değildir. İnsanlığın büyük çoğunluğunun savaşa katıldığı bir dönemde Türkiye savaş dışı kalabilen nadir ülkelerden biri oldu. Fakat Türkiye dâhil bütün savaş dışı kalan ülkeler de kendilerini savaşın getirdiği ekonomik ve sosyal sıkıntılardan kurtaramadılar. Bu dönemde savaşa giren ya da girmeyen bütün uluslar milli kaynaklarını savaşın emrine vermek zorunda kalmışlar ve insan, makine, hammadde imkânlarını savaş için seferber etmişlerdir. Ne kadar ilginçtir ki bu savaş yıllarında Türkiye'de bir okuma-yazma seferberliği yürütülmüştür. Köy enstitüleri kurulmuş, Almanya'da Nazizmin baskısından kaçan birçok bilim adamının ülkemize davet edilmesi Türk kültür ve eğitimi alanında yeni ufukların açılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Türk Ekonomisi, Ekonomi Sosyolojisi, Sosyal Kültürel Gelişmeler, II. Dünya Savaşı.*

---

¹ * Geliş Tarihi / Received: 06.11.2020 - Kabul Tarihi / Accepted: 18.11.2020

Doi Num: 10.17932/IAU.AIT.2015.012/ait_v06i2001

1939-1946 Years in Turkish Economic, Social and Cultural Developments

Abstract

Between 1939-1946, all countries of the world were under the influence of a universal and total war. It is not even possible to find a hundred million people who were out of the war in that period of the world that 2.500 million people lived. At the time when the vast majority of humanity participated in the war, Turkey was one of the few countries that remain outside the war. However, all countries, including Turkey, that remain outside the war, could not save themselves from the economic and social distresses the war caused. In this period, all nations that either entered the war or did not have had to put their national resources at the command of the war and mobilized their human, machine and raw material resources for war. During that war years, literacy campaign was carried out in Turkey. Village institutions were found. Many scientists escaping from Nazism in Germany were invited to Turkey and that caused open new horizons in Turkish culture and education.

Keywords: *Turkish Economy, Economic Sociology, Social Cultural Developments, II. World War.*

Giriş

1939'dan itibaren bütün dünya ekonomisi evrensel ve topyekûn bir savaşın etkisi altında kalmıştır. O dönem dünyasında yaşayan 2.200 milyon insandan savaş dışı kalmış yüz milyon insan bulmak bile mümkün değildir. İnsanlığın %95'inin savaşa dâhil olduğu bir dönemde Türkiye savaş dışı kalabilen nadir ülkelerden biridir. Fakat Türkiye dâhil bütün savaş dışı kalan ülkeler de kendilerini, savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılardan kurtaramamışlardır. Bu dönemde savaşa giren ya da girmeyen bütün uluslar, ulusal kaynaklarını savaşın emrine vermek zorunda kalmışlar ve insan, makine, hammadde imkânlarını savaş için seferber etmişlerdir. Daha savaş başlamadan önce mesela Alman ekonomisi, bir "savaş eko-

nomisi” haline gelmiş bulunuyor ve bütün zorunlu ihtiyaç maddelerinin vesika usulüne bağlandığı görülüyordu. Hele 1944’ten sonra Alman ekonomisinin tamamı pratik olarak savaşa uygun hale getirildi.

Aynı dönemde İngiltere’de ekonomiyi düzenleme yetkisi, 24 Ağustos 1939 tarihli “Emergency Powers Act” ile hükümete verildi. Fiyatların ve stokların denetimi, üretilen malların dağılımı, ithalat, ihracat ve kambiyo kontrolü “Food Defance Plans Department”’a devredildi ve böylece birkaç hafta içinde “savaş ekonomisi” oluşturuldu (Pommery, 1956). 5 Mart 1941 tarihli “Essential Works Order”, Çalışma Bakanlığı’nın izni olmadan hiç kimsenin işini bırakamayacağını öngörüyor ve “çalışma yükümlülüğü” getiriyordu. Böylece savaş içinde devletin ekonomi üzerindeki etkinliği gitgide arttı.

Savaş ekonomisinin ilginç yönlerinden biri de erkek işgücünün kitle halinde silah altına alınması dolayısıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulması bakımından kadın iş gücüne başvurulması olmuştur. Almanya’da 1943 Ocak ayında hükümet, 16 yaşından 65 yaşına kadar erkeklerin ve 17 yaşından 45 yaşına kadar kadınların toptan seferberliğini ilan etti ve çalışma zorunluluğu koydu. Aynı şekilde İngiltere’de de 1944’te 14 yaşından 64 yaşına kadar bütün erkekler ve 14 yaşından 59 yaşına kadar bütün kadınlar orduya ya da sivil iş yerlerinde istihdam edildiler. Böylece İngiltere’de işsizlik tamamen ortadan kalktı ve haftalık çalışma süresi 37 saatten 45 saate çıktı (Röpke, 1940).

İkinci Dünya Savaşı boyunca hemen bütün ülkeler artan savaş masraflarının büyük kısmını vergilerle karşılamaya çalıştılar Savaş öncesi dönemde İngiltere masraflarının %25’ini vergi ile kapatırken, 1943’te bu oran %49’a çıktı. Savaş içinde Almanya’da vergi oranları İngiltere’ye yaklaştı.

İkinci Dünya Savaşı Türkiye gibi bazı gelişmekte olan ülkeleri Avrupa’dan ve Amerika Birleşik Devletleri’nden yatırım, ara malı ve mamul eşya ithalatından yoksun bıraktı. Böylece bu ülkeler ithal edemedikleri bu malları kendileri imal etmek durumunda kaldılar. Başta Brezilya, Arjantin, Meksika ve Türkiye, ithal ikamesi politikası ile sanayileşme yolunda önemli mesafe aldılar. Bu ülkelerde mensucat sanayii her zaman sanayileşmenin öncüsü ve itici gücü oldu. Savaş içinde sınai mallar ithal edemeyen bir kısım tarım ülkesi sanayileşme eğilimleri gösterirken; yine savaş içinde büyük bir hammadde ve yiyecek sıkıntısı içine düşen sanayileşmiş ülkelerde ise adeta bir “tarımsallaşma” eğilimi ortaya çıktı (Pommery, 1956).

A) Savaş Yıllarında Türkiye'de Ekonomik Gelişmeler

Dünyadaki bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de "Savaş Ekonomisi"nin gerektirdiği önlemler alındı. Ayrıca 1939 yılından itibaren uygulanmak üzere hazırlanan ikinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devletçilik zihniyeti ve politikaları da devam etti (İnan, 1973). Savaş patladığı zaman Türkiye 1 milyon genç iş gücünü üretimden çekerek silah altına aldı. Bir taraftan üretim düşüşü ve diğer taraftan ithalat yapılamaması dolayısıyla devlet tüketimi sınırladı ve bazı tüketim mallarını da vesikaya bağladı (Cillov, 1970). Savunma masraflarının bütçe içinde nisbi büyümesi yeni vergi konusunu gündeme getirdi. Milli Müdafaa Vergisi, servet üzerine konan Varlık Vergisi eski aşara benzer %10 oranında bazı tarım ürünlerinden alınan Toprak Mahsülleri Vergisi vs. gibi olağanüstü vergiler konuldu. Yine de bütçe açığının kapanmaması hükümeti, Merkez Bankası'na borçlanmaya ve bu borçları da emisyon yoluyla karşılamaya itti. İşte bu durum Türkiye ekonomisinde hızlı fiyat artışlarına neden oldu ve ortaya büyük boyutlu bir enflasyon çıktı. Toptan eşya fiyat endeksi, 1938'de 100 iken, 1942'de 280'e ve 1943'te 457'ye yükselmiştir (Uludağ, 1990).

Türkiye'de Savaş öncesi yıllarda ekonomiyi savaş koşullarına hazırlamak için bir çalışma yapılmamıştı. Ordunun kendi içinde yaptığı hazırlıklar dışında, savaş ekonomisi sorunları üzerinde de durulmamıştı (Aydemir, 1975). Hâlbuki devletin, savaş ufukta görüldüğü andan itibaren üretim ve bölüşümü yönetecek ve denetleyecek organizasyonlar yapması gerekiyordu. Bu hazırlıksızlığa rağmen, uygulanagelen devletçilik politikası Türkiye'nin "Savaş Ekonomisi"ne ve savaş koşullarına daha kolay uyum sağlamasında olumlu bir faktör oldu (Hershlag, 1968). Türkiye'de ekonominin savaş koşullarına göre örgütlenmesi, savaşın başlamasından sonra ve savaş içinde oldu. Savaş yıllarında devletin ekonomi üzerindeki müdahale ve denetimini artıran yasalar, savaş içinde çıkarıldı.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlık politikası izledi ve savaşa girmemeyi başararak ülkeyi sıcak savaşın yıkımından korudu ve fakat 6 yıl süreyle "Savaş Ekonomisi" koşullarında yaşamaktan kurtulamadı. Her şeyden önce silah altındaki asker sayısının artırılması ve savaşa hazır tutulması savunma harcamalarını olağanüstü boyutlara çıkardı. Önceki dönemlerde bütçe gelirlerinin yaklaşık %40'ı savunma harcamalarına ayrılırken, savaşın başlamasıyla bu oran %60'a yükseldi (Tezel, 1982). Savunma

harcamalarını karşılamada vergi ve iç borçlanma geliri yeterli olmadı ve artan harcamaların bir kısmı ancak Merkez Bankası kaynaklarına başvuru olarak karşılanabildi. Bu durum ise emisyonu artırdı ve diğer olumsuz faktörlerle birleşerek enflasyonu hızlandırdı (Tezel, 1975).

“Savaş Ekonomisi” koşulları sadece devlet harcamalarını artırmakla kalmayarak, büyük bir ordunun beslenmesi, tüketim mallarına olan talebi de kamçılıdı. Devlet ordu ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla tüketim malını piyasadan ya da doğrudan doğruya üreticilerden çekmek zorunda kaldı. Bu durum milli gelirin bölüşümündeki mevcut dengeleri alt-üst etti (Cillov, 1973). Ayrıca çalışma çağındaki büyük bir iş gücünün üretim alanından çekilerek silah altına alınması üretim düşüşlerine neden oldu. Üretimdeki bu azalma bir taraftan devlet gelirlerini azaltırken, diğer taraftan devlet harcamalarının artması enflasyonist baskıyı bir kat daha artırdı (Yaşa, 1980).

“Savaş Ekonomisi” dış ticaretin de büyük ölçüde aksamasına ve hatta tıkanmasına neden oldu ve özellikle yatırım ve ara mallar ithalatındaki daralma sınai üretimi olumsuz bir biçimde etkiledi. Tüketim malları ithalatındaki tıkanma ise ülke içindeki arz-talep dengesizliğini daha da artırdı. Zaten iyi örgütlenememiş ve zayıf bir üretim yapısına sahip olan Türkiye ekonomisinde şiddetli bir mal kıtlığına paralel fiyat artışları ortaya çıktı (Cankardeş, 1974). Ancak devlet Milli Korunma Kanunu (1940) ile üretim ve tüketimi düzenlemeye ve denetlemeye çalışmış ve bu kanun ile devletin ekonomi üzerindeki kontrol ve yasakları çok artmıştı (Boratav, 1974). Milli Korunma Kanunu’nun önemli maddeleri şöyle sıralanabilir:

- 1 - Hükümet sınai kuruluşların hangi malları ne kadar üreteceklerini belirleyecektir.
- 2 - Hükümet gerekli gördüğü her tesise bir tazminat ödeyerek el koyabilecektir.
- 3 - Tarım topraklarında ne ekileceğini devlet tayin edecek ve 500 hektarın üzerindeki arazileri gerekirse devlet bir tazminat ödeyerek bizzat kendisi işletebilecektir.
- 4 - Özel sektör yatırımları izne bağlanmış ve hükümet denetimine alınmıştır.
- 5 - İç ve dış ticarete fiyat kontrol sistemi getirilmiştir.

Bu dönemde çıkarılan ve tartışmaları günümüze kadar uzanan bir yasa da Varlık Vergisi Kanunu (1942)'dur. Bu kanun savaş yıllarında elde edilen aşırı spekülasyon kazançlarının bir kısmına el koymak amacıyla çıkarılmış bir servet vergisine dayanmaktadır. Bu kanunla hem savunma harcamaları için ek gelir sağlanmak istenmiş hem de enflasyonu frenlemek amaçlanmıştır. Varlık Vergisi ile ithalat ve iç ticaretten kısa zamanda büyük servetler elde eden azınlıklar hedef alınmış ve tahsilatın en büyük kısmı İstanbul'da yapılmıştır. Varlık Vergisi, Türk Maliye Tarihinde en ağır eleştirilere ve saldırılara uğrayan bir vergi olmakla ünlüdür (Avcıoğlu, 1976). Ancak Varlık Vergisi Kanunu ile toplanan vergi geliri, savaş sırasında elde edilen büyük spekülasyon kazançlarının yanında çok küçük kalmış ve böylece dış ticarete azınlıkların etkisini kırma düşüncesi de gerçekleşmemiştir. Bu dönem Türkiye'sinde dış ticarete egemen olan azınlıkların, uluslararası ticaret ağının uzantıları durumunda bulunmaları ve dış ticaretteki işleyişin aksayabileceği korkusu, Varlık Vergisi tahsilatında alınabilecek radikal önlemleri engellemiştir (Avcıoğlu, 1976).

Savaş yıllarındaki aşırı kazançlar özel sektörün elinde küçümsenemeyecek bir kapital birikimine olanak vermiştir. Ekonomik olarak güçlenen ticari kesim, yine savaş yıllarında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (Aktan, 1950) dolayısıyla büyük toprak sahiplerini kendisine müttefik olarak görecekti ve savaş sonrasında dönemin siyasal iktidarıyla hesaplaşma yolları arayacaktır (Köylü, 1947). 1945 yılında Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı, Meclis içinden ve dışından büyük toprak sahiplerinin direnişlerine rağmen yasalaşabilmiştir. 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, belirli büyüklükteki ve koşullardaki özel arazilerin kamulaştırılarak topraksız köylüye dağıtılmasını öngörüyordu (Avcıoğlu, 1976). Bu kanun Cumhuriyet Tarihinde ilk toprak reformu denemesi olarak kabul edilebilir. Deneme diyoruz, çünkü büyük tartışmalara ve büyük toprak sahibi milletvekillerinin direnmelerine neden olan ve Demokrat Parti hareketinin en önemli doğuş sebeplerinden biri sayılan bu kanun, daha sonra peş peşe geçireceği değişikliklerle amacından tamamen sapıtılacaktır. Sonunda bu kanun sadece hazineye ait arazilerin dağıtımını sağlayan bir kanun haline dönüşecektir.

Oysa bu kanun çoğunlukla kentlerde refah içinde yaşayan ve elindeki toprakları da verimli kullanamayan büyük toprak sahiplerinin ellerinden bir kısım toprakları alarak topraksız köylüye dağıtmayı ve böylece onların

ekonomik toplumsal ve siyasal etkinliklerini kırmayı amaçlamıştı.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş ve fakat beş yıl süreyle adeta bir ateş çemberinin orasında yaşamıştır. Savaş boyunca 1 milyon civarındaki askeri, her an savaşa girecekmiş gibi silah altında tutmuştur. Dolayısıyla hükümet, savunma harcamalarındaki olağanüstü artış nedeniyle sanayileşme programını büyük ölçüde askıya almak zorunda kalmıştı. Savaş yıllarında İBYSP ile öngörülen yatırımlara başlanamamış, sadece BBYSP kapsamında olup dönemi içinde gerçekleştirilemeyen süper-fosfat ve sülfürik asit fabrikaları kurulabilmiştir (Tekeli-İlkin, 1982)

Savaş dolayısıyla ortaya çıkan bu genel seferberlik hali ekonominin üretken sektörlerinde etkisini göstermekte gecikmemiş ve mesela tarımsal üretim 1945 yılında, 1939'da ulaştığı seviyenin %60'ına inmiştir (Hale, 1981). Başka bir deyişle tarımsal rekolte yaklaşık %31 oranında bir düşüş göstererek 1930'lu yılların başlarındaki düzeyine inmiştir. Şunu da ekleyelim ki, bu savaş yıllarında tesadüfen hava ve iklim koşulları da çok kötü gitmiştir. Bütün bu olumsuz faktörlerin üzerine bir de 1942 yılında konulan Toprak Mahsülleri Vergisi gelince, Anadolu köylüsü adeta perişan olmuştur. O dönem Türkiye ekonomisinde tarım, milli gelir içinde çok önemli bir paya sahip olduğu için, tarımdaki kötüleşme kişi başına düşen ulusal geliri de küçültmüştür (Bulutay-Tezel-Yıldırım, 1974).

Savaş koşulları tarım sektörü kadar olmasa bile sanayi sektöründe de üretim düşüşlerine yol açmıştır. Her şeyden önce tarımdaki üretim düşüşü sınai hammadde darlığına neden olmuştur. Sanayi sektörünün ihtiyacı olan ara ve yatırım malları, makine ithalatı yapılamamış ve ithal girdilerde bir tıkanma ortaya çıkmıştır. Bazı sanayi dalları ise, ithalatın tıkanmasını ve uluslararası fiyatlarla bağların kopmasını fırsat bilerek olağanüstü dış korumaya koşulları altında aşırı ve spekülasyon kazançlar elde etmişlerdir. Bütün bu faktörlerin etkisiyle ekonomide toplam arz daralırken, savaş psikozu dürtüsüyle toplam talep aşırı yükseldi. Halk bulabildiği temel tüketim mallarına saldırdı ve istifçiliğe başvurdu. Bu bulanık ortamdan yararlanmak isteyen tüccar stokçuluğa kayd ve alınan polisiye önlemler de karaborsayı yaygınlaştırmaktan başka bir işe yaramadı.

Üretimin ve ithalatın düşmesinden ve aşırı talep artışından kaynaklanan bu dengesizlik dolayısıyla fiyatlar genel düzeyinde görülmemiş ölçüde yükseliş oldu. Fiyat artışları spekülasyon ve karaborsayı daha da

tırmandırdı; ticari karlar olağanüstü biçimde şişti ve yeni savaş zenginleri türedi. Aşırı fiyat artışları ulusal gelirin ticaret ve sanayi sektörleri lehine yeniden dağılımına neden oldu ve özel kesimin elinde önemli ölçüde bir sermaye birikimi gerçekleşti.

Dünya Savaşı'nın bütün dehşetiyle sürdüğü bu yıllarda Türkiye'nin rasyonel, dengeli ve progresif (müterakki) bir gelir vergisi sistemi de bulunmuyordu. Bu dönemde hükümet, gitgide artan harcamalarını karşılamak için sık sık Merkez Bankası kaynaklarına başvurdu ve 1939'dan itibaren emisyon hacmi ve para arzında baş döndürücü genişlemeler oldu (Hale, 1974). Cumhuriyetin kuruluşundan beri temel ilke sayılan ulusal paranın değerini kararlı tutma politikası terk edildi. Ülke içindeki fiyatlar genel seviyesi, Türkiye'nin ticari partnerlerindeki fiyatlardan daha hızlı yükselmesi dolayısıyla, Türk lirasının konvertibl paralar karşısındaki değeri düştü.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin dış ticareti, ülke içindeki gelişmelerden çok, uluslararası ekonomik koşullardan etkilenmiştir. Bu yıllarda hükümet, ithalat güçlüklerinden de yararlanarak dış ticaret fazlası elde etmeyi amaçlayan bir politika izlemiş ve bu amacın gerçekleştirilmesinde de kısmen başarılı olmuştur. 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu hükümete dış ticareti tamamen denetim altına alma olanağı verdi ve böylece hangi mallardan ne kadar ithal edileceği kotalarla belirlendi. Tüketim malları ithalatı sınırlandı. Görülüyor ki hükümet elde ettiği dış ticaret fazlasını uluslararası uygun ortamdan da yararlanarak, daha ziyade ithalatın kısılması yoluyla gerçekleştirdi (Sarç, 1949). Geleneksel olarak Türkiye'ye mal satan ülkelerin savaşta olması, ithal ettiğimiz malların dünya piyasalarındaki arzını büyük ölçüde daraltmıştır. Savaşın başladığı yıllarda aşırı ağırlığı olan Almanya ile dış ticaretimiz, 1940-1941 yıllarında önemli ölçüde azalma gösterdi. Almanya'nın dış ticaretimizdeki nisbi payı savaş öncesine göre $\frac{1}{4}$ 'e düştü (Tezel, 1982). Fakat Türkiye dış ticaretini Almanya dışındaki ülkelere kaydırmak konusunda büyük güçlüklerle karşılaştı. Bu dönemde İngiltere'nin dış ticareti kendi imparatorluğuna dâhil ülkelere yönelmişti. ABD ise uzaklığı dolayısıyla Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın boşluğunu dolduramadı. Nitekim bu durum dolayısıyla Almanya'nın ithalat ve ihracatımızdaki nisbi payı 1942'den sonra yeniden yükselmeye başladı ve 1944'ün sonuna kadar Almanya, Türkiye'nin dış ticaretinde bir numaralı partner olarak kaldı. Türkiye ancak 1945'ten yani savaşın sona ermesiyle birlikte ticaretini ABD, İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine doğru kaydırabilirdi.

1939-1945 döneminde ithal malları ortalama %240 oranında artış gösterdi (Singer, 1977). Oysa yurt içinde fiyatlar genel seviyesi ithal mallardan daha fazla artmıştı. Bu dönem ithalatındaki döviz kurları da düşük olduğundan ithal malı yerli mala göre ucuz kalıyordu. Bu durum savaş içinde ithalatın çok karlı bir iş olmasını sağladı. İthalat da büyük ölçüde azınlıkların elinde bulunuyordu. İşte 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu biraz da bu gerçeğe dayanıyordu (Tezel, 1982).

İhracata gelince, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında ihracat hem miktar hem de değer olarak önemli ölçüde daraldı. Miktar olarak daralma ihracat değerindeki daralmadan daha hızlı ortaya çıktı. Çünkü bu yıllarda Türkiye'nin ihraç malları fiyatlarında yükselme vardı. İhracat miktarındaki daralmanın önemli bir nedeni, Türkiye'nin ihracatında %50 paya sahip olan Almanya ile ticaretin siyasal nedenlerle tıkanmasıydı (Yaşa, 1968). Savaş yılları boyunca Türkiye'nin ihracat hacmindeki hızlı düşmeye karşılık, 1942'den itibaren ihracat değeri yükselme gösterdi. İhracat hacminin daralmasına rağmen ihracat değerindeki yükselme ihraç malları fiyatlarındaki çok hızlı artışla açıklanabilir. Gerçekten savaş yıllarında Türkiye'nin ihraç ettiği malların ortalama fiyatı yaklaşık altı kat yükselmiştir (Singer, 1977). İhracat fiyatlarının ithal fiyatlarına göre daha fazla yükselmesi, savaş yıllarında Türkiye'nin dış ticaret fazlası elde etmesini sağlamıştır. Bu nedenle bu dönemde Türkiye'nin altın ve döviz rezervleri artış göstermiştir (Tezel, 1982). Türkiye savaş yıllarında, önceki dönemlere oranla büyük miktarlara varan dış kredilerden de yararlanmıştı. 1938-1945 yılları arasında Türkiye, 127 milyon dolar ekonomik ve 187 milyon dolar askeri kredi ve hibe olmak üzere 314 milyon dolar taze döviz elde edilmiştir (Hale, 1974). İşte Türkiye savaş yıllarında elde ettiği bu döviz imkânlarıyladır ki hâlâ yabancı şirketlerin elinde elde bulunan demiryolu, haberleşme şebekesi ve liman alt-yapısını millileştirmek olanağını bulabilmiştir (Tezel, 1982). Fakat buna karşılık 1938-1945 arasında Türkiye'nin toplam dış borcu 236 milyondan 439 milyona yükselmiştir (Hale, 1974). Fakat bu borca karşılık 1946 yılı sonunda Türkiye'nin 262 milyon dolar değerinde bir altın ve döviz rezervine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Hale, 1974). Bu rezervin 241 milyon dolarının altın olduğu biliniyor (Singer, 1977).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin daha çok altın ve döviz rezervi tutma konusundaki bu merkantilist tutumu birçok ekonomist tarafından eleştirilmiş ve demode bulunmuştur. Örneğin SINGER, Türkiye'nin bu

dönemde büyük fırsatlar kaçırdığını, daha aktif bir dış ticaret politikasıyla özellikle gıda maddeleri, pamuk, tütün, krom vs. gibi mallarda ihracatını artırabileceğini ve akılcı bir dış ticaret politikası ile sanayileşme hamlesini sürdürebileceğini iddia etmiştir (Singer, 1977).

B) Savaş Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Gelişmeler

Devletçilik uygulaması ve onu izleyen savaş yılları Türkiye'nin toplumsal, siyasal ve kültürel yapısında da önemli gelişmelere neden olmuştur. Daha önceki dönemde başlayan eğitimi ve öğretim alanındaki politika yaygınlaşmış ve yeni boyutlar kazanarak sürmüştür. Buna karşılık işçi hakları ve genel olarak hak ve özgürlükler alanında sınırlayıcı uygulama varlığını sürdürmüştür (Genissel, 1948). Genel olarak bu dönemde toplumsal hareketliliğin sınırlı kaldığı ve nüfusun kır-kent ayırımında önemli bir değişikliğin olmadığı söylenebilir (Kongar, 1978). 1935'te Türk toplumunun %16'sı nüfusu on binden fazla olan yerlerde yaşamaktayken bu oran 1945'te %18'e yükselbilmiştir. Yine bu yıllar arasında toplam nüfusun 16.2 milyondan 18,8 milyona yükselmiş ve savaş öncesi dönemde 1,17 olan nüfus artış oranı savaş sırasında %0.11'e düşmüştür. Bütün bu verilerden dönem süresince köyden kente kitlesel bir göç olgusunun henüz yaşanmadığı şehirleşmenin çok sınırlı kaldığı ve "nüfus patlaması denilen olayın daha ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Nüfusun niteliği açısından önemli bir gelişme 1935-1945 yılları arasında okur-yazarlık oranınının %20'den %30'a yükselmiş olmasıdır (DiE, 1973).

Eğitim öğretim alanında sağlanan en önemli gelişmelerden biri de ülkedeki ilkokul sayısının %100 oranında artması ve bu artışın özellikle köy okulları olmasıdır. Okul sayısındaki bu artış dolayısıyla öğrenci sayısı da ikiye katlanmıştır. 1935-1945 yılları arasında eğitim alanında görülen bir başka gelişme orta dereceli mesleki ve teknik okullardaki öğrenci sayısının 9 binden 54 bine yükselmiş olmasıdır. Denilebilir ki T.C. hükümeti gelişen ekonominin kalifiye işgücü ihtiyacına önem vermiş ve bu önemli eksiği gidermeye çalışmıştır. Aynı dönem içinde yüksekokul ve üniversitedeki öğrenci sayısı da %65 dolayında artmıştır (Kepenek, 1978). Bu dönemde eğitim iki işlevi birlikte yürütmeyi amaçlıyordu:

- a) Olabildiğince çok sayıda kişiyi okur-yazar durumuna getirmek,
- b) Ekonomik ve toplumsal gelişmenin gerektirdiği nitelikli insan gücünü sağlamak.

Bu doğrultudaki çabaların özellikle Köy Enstitülerinin kurulmasıyla kır ve köye doğru yaygınlaştırılmak istendiği anlaşılmaktadır (Kırbay, 1962). Başka bir deyişle Köy Enstitüleri yukarıdaki her iki amacın kırsal kesimde birlikte sağlanmasına yönelikti. Üzülerek söyleyelim ki Türkiye'nin oluşturduğu bu kendine özgü orijinal çözüm daha sonraki dönemde terk edildi (Tonguç, 1970). Bu arada Milli Eğitim Bakanlığı'nın girişimiyle yabancı dillerden yapılan ve uygarlık tarihinin kilometre taşları sayılan klasiklerin çevrilmesi önemli bir boyuta ulaştı. Ve ayrıca Almanya'da Nazizmin baskısından kaçan birçok bilim adamının ülkemize davet edilmesi Türk kültür ve eğitim alanında yeni ufukların açılmasına neden olmuştur (Neumark, 1982).

Toplumsal alandaki önemli düzenlemelerden biri de 8 Haziran 1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanununun çıkarılmasıdır. Kanun haftalık çalışma süresini 48 saatle sınırlıyordu. Sendika kuma, toplu iş sözleşmesi yapma ve grev gibi hakları benimsemeyen kanun, iş uyuşmazlıklarının çözümünü "mecburi tahkim" (zorunlu hakem)de buluyordu (Saymen, 1954). Kadınların ve 16 yaşından küçük çocukların çalışma koşullarıyla ilgili olumlu sınırlamalar getiren bu kanun yalnız on ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinde uygulanabilecekti. Bu durumda sanayide çalışanların ancak küçük bir bölümü kanun kapsamına girecekti (Sülker, 1976). Bu kanunun çalışma ve toplumsal güvenlik alanındaki hükümleri 1946'dan sonra uygulama alanı bulabilmiştir.

Özetle bu dönem boyunca hukuksal ve kurumsal yenileşme sürdürülmüş ve bunu devletçi ve müdahaleci bir sanayileşme politikası izlemiştir. Ancak bütün bu gelişmeler geleneksel kır-köy toplumsal yapısının çözülmesine yetmemiştir. Hukuksal ve kurumsal yenileşme hareketlerinin dinamizmi ile toplumsal yapının statizmi iç içe bulunmuştur. Bu iki yapı arasındaki uyumsuzluk bir sonraki dönemde belirgin bir duruma gelecek ve açıklık kazanacaktır (Kepenek, 1978).

Kısacası incelediğimiz dönemin bir toplumsal ve kültürel birikimi olduğu alanındaki önemli gelişmeler ekonomik ve toplumsal değişimin adeta önünde gitmiştir. Bu durum daha sonraki dönemde toplumsal değişmeyi hızlandırıcı bir etki yapacak ve aynı zamanda birtakım uyumsuzluk ve çelişkiler yaratacaktır.

Kaynakça

- Aktan, R., (1950) *Agricultural Policy of Turkey, with Special Emphasis on Land Tenure*, University of California, Berkeley.
- Alkin, E., (1979) *Türkiye Ekonomisinde Özel Kesimin Yeri*, İstanbul (tekrir).
- Avcioğlu, D., (1976) *Türkiye'nin Düzeni*, C.I, İstanbul.
- Aydemir, Ş.S., (1975) *İkinci Adam*, C.II, İstanbul.
- Boratav, K., (1974) *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul.
- Bulutay-Tezel-Yıldırım, (1974) *Türkiye Milli Geliri 1923-1938*, Ankara.
- Cankardeş, O., (1945) *L'Oeuvre d'Assainissement et Developpment Economique de la Republique Turquie Entre les Deux Guerres*, Grenoble.
- Cassel, G., (1922) *Money and Foreign Exchange After 1914*, London.
- Cillov, H, (1970) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul.
- Cillov, H., (1973) "Türkiye Milli Gelirindeki Gelişmeler", Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı Semineri, Bursa.
- Die, (1973) *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomi Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara.
- Dragoslav, M., (1937) *La Nouvelle Turquie Economique*, Beograd.
- Ergin, F., (1972) *Para Siyaseti*, İstanbul.
- Genissel, A., (1948) *L'Oeuvrier d'Industrie en Turquie*, Beyrouthe.
- Hale, W., (1981), *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London.
- Hatipoğlu, Z., (1974) *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi*, İstanbul.
- Hershlag, Z.Y., (1968) *Turkey, The Challenge of Growth*, Leiden.
- İnan, A., (1973) *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Ankara.
- Kepenek, Y., (1987) *Türkiye Ekonomisi*.
- Kırbay, F., (1962) *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Ankara.
- Kongar, E., (1978) *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul.
- Köylü, K., (1947) *Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunların İşletme Şekilleri*, Ankara.

- Kuyucuklu, N., (1990) İktisadi Olaylar Tarihi, İstanbul.
- Neumark, F., (1982) *Boğaziçine Sığınanlar: Türkiye’de İltica Eden Alman İlim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*, İstanbul.
- Pommery, L., (1956) *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, Ankara.
- Röpke, W., (1940) *Explication Economique du Monde Moderne*, Medecis, Paris.
- Sarç, Ö.C., (1949) *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları*, İstanbul.
- Saymen, F. H.ç, (1954), İş Hukuku, İstanbul.
- Singer, M., (1977) The Economic Advance of Turkey 1938-1960, *Turkish Economic Society*.
- Silier, O., (1981) *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi 1923-1938*, İstanbul.
- Sülker, K., (1976) *Türkiye’de İşçi Hareketleri*, İstanbul.
- Tayanç, T., (1973) *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul.
- Tekeli-İlkin, (1982) Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara.
- Tezel, Y. S., (1982) Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi 1923-1950, Ankara
- Tezel, Y.S., (1975) Turkish Economic Development, *Policy and Achievements*, Cambridge University.
- Tonguç, E., (1970) *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İstanbul.
- Tökin, İ.H. (1946), İktisadi ve İçtimai Türkiye: Rakamlarla Türkiye’de Sanayi, Ankara.
- Trask, R. R., (1971) *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform: 1914-1939*, University of Minnesota, Minneapolis.
- Uludağ, İ., (1990) *Türkiye Ekonomisi*.
- Ünal, H., (1948) *L’Economie Mixte en Turquie*, Geneve.
- Welstedt, B., (1980) State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy, *The Turkish Case*, Johns Hopkins University, Baltimore.
- Yaşa, M., (1980) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, İstanbul.
- Yaşa, M., (1968) Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi ve Dış Ticaret, Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme Semineri, ESEKH, İstanbul.